

VU Research Portal

Gildepenningen

Teulings, C.D.O.J.

2019

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Teulings, C. D. O. J. (2019). *Gildepenningen: Hun rol binnen de ambachtsgilden van de Noordelijke Nederlanden*. Pictures Publishers.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

| SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWINGEN

IN DE recente Nederlandse en internationale historiografie is er sprake van een hernieuwde belangstelling voor ambachtsgilden in de vroegmoderne tijd. Het (economisch) belang van de ambachtsgilden voor de maatschappij krijgt daarbij volop positieve aandacht. Om van belang te kunnen zijn, moesten die gilden, zo beredeneerde ik, hun interne organisatie natuurlijk goed op orde hebben.

Voor het bestuderen van het intern functioneren van ambachtsgilden in de vroegmoderne tijd in de Noordelijke Nederlanden staat ons een beperkt aantal archiefbronnen ter beschikking. Gelukkig bestaat er een voor dit doel niet eerder of nauwelijks gebruikte bron: het grote corpus van bijna 9.000 gildepenningen van ambachtsgilden uit deze tijd in de Noordelijke Nederlanden. Dit corpus is nog niet eerder in dit kader behandeld. Om die reden luiden de hoofdvragen van dit onderzoek:

Hoe droeg het gebruik van gildepenningen bij tot het oplossen van de organisatorische uitdagingen van ambachtsgilden? En waarom gebruikte een aantal gilden juist penningen en geen alternatieven? Met als sub-vragen: waarom komen gildepenningen hoofdzakelijk alleen in Nederland voor en waardoor bij sommige gilden wel en bij andere niet?

Mijn studie onderzoekt aan de hand van het corpus wat gildepenningen kunnen vertellen over de interne organisatie van gilden. De studie heeft niet de pretentie om een studie van deze interne organisatie als geheel te zijn, wel om de functie van gildepenningen daarvoor zichtbaar te maken. De studie concentreert zich op de Noordelijke Nederlanden en onderzoekt het primaire gebruik in de zeventiende en achttiende eeuw. Daarnaast besteed ik aandacht aan het secundaire gebruik in de negentiende eeuw, toen voormalige leden of hun erfgenamen aan de penningen nog oude rechten konden ontlenuen. De gilden zelf zijn dan al ter ziele, maar hun onderstandsfondsen bestaan dan nog. Ook besteedt de studie aandacht aan het tertiaire gebruik, vanaf het midden van de negentiende eeuw, vanaf het moment dat de penningen verzamelobject worden. Dit gebeurt vooral om bronnenkritische redenen.

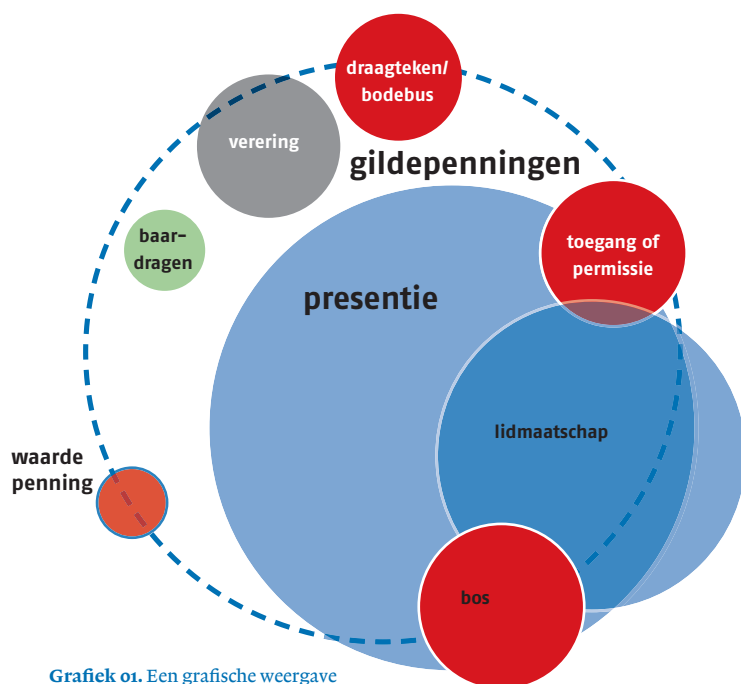
Gildepenningen komen ook buiten de Noordelijke Nederlanden voor, maar spaarzamer. Onder andere in de Zuidelijke Nederlanden, in het bijzonder in Brabant en Vlaanderen. Daar bestaan ze zelfs al vroeger, vanaf de zestiende eeuw. Daarvandaan is eind zestiende eeuw een verspreiding van het gebruik in de richting van Zeeland

en vervolgens Holland tot aan Friesland en Groningen in gang gezet, zelfs tot in het aangrenzende Duitse Oost-Friesland. In Duitstalige gebied beperkt het gebruik zich tot steden met een grotendeels calvinistische bevolking en een sterke economische band met de Republiek en gaat het gebruik door tot zelfs ver in de negentiende eeuw.

In Antwerpen zijn gildepenningen in de vroegste periode als waardepenningen in gebruik. In deze stad begint aan het einde van de zestiende eeuw al een eerste aanzet tot een bredere toepassing. Dat wil zeggen, dat zij gaan dienen om de interne organisatie te vergemakkelijken, in de eerste plaats voor het vaststellen van de aanwezigheid van leden bij gezamenlijke activiteiten. De gilden daar doen dit door individualisering van de gildepenny. Deze verliest zijn waarde aan toonder en is niet langer overdraagbaar. De penningen worden persoonsgebonden, een beslissende innovatie voor hun toepassing in de interne organisatie binnen ambachtsgilden. Deze persoonsgebonden toepassingen van gildepenningen ontwikkelen zich verder in de Noordelijke Nederlanden vanaf eind zestiende/begin zeventiende eeuw, terwijl het gebruik in het Zuiden stagneert. Dat gebeurt tegen een bijzondere historische achtergrond.

Ambachtsgilden in de Noordelijke Nederlanden worden met de Opstand geconfronteerd met grote maatschappelijke veranderingen, zoals een snel groeiende economie, bevolkingstoename, forse immigratie, toenemende verstedelijking en nieuwe religieuze en politieke opvattingen, waardoor bindende elementen zoals sacrale komen te vervallen. Ook de samenstelling van de ledenbestanden verandert. Deze wordt heterogener en anoniemer en de gilden worden groter. Gilden zijn gedwongen hun interne organisatie hierop aan te passen. Een aantal voormalige gebruiken binnen de oude religieuze en politieke context verdwijnt. Uitsluitend de gildebegravenis rest de gilden nog als publieke manifestatie en die zal dan ook goed zichtbaar moeten zijn, met maximale deelname. Dit motiveert de gilden om de aanwezigheidsplicht beter te controleren, waarop in Middelburg in 1588 voor het eerst binnen de nieuwe context gildepenningen worden geïnitieerd.

Voor het personaliseren staan een gilde drie manieren ter beschikking. Door het op volgorde nummeren van elke penny (het nummersysteem), door de naam van het gildelid erop te graveren (het naamsysteem) of door beide systemen te combineren. Het nummersysteem is hoofdzakelijk in het zuidwesten van het land in gebruik, waarbij de penny in beheer blijft bij het gilde en

Grafiek 01. Een grafische weergave van de verzameling gildepenningen volgens een gebruikelijke methode uit de verzamelingenleer. Rood is rechtgevend, groen is plichtgevend, blauw beide. De stippellijn omcirkelt de functionele belangen van leden binnen een ambachtsgilde. Buiten de stippellijn die van niet-leden. Bron: eigen onderzoek.

voor de leden plichtgevend gebruikt kunnen worden. Meer noordoostelijk is het naamsysteem dominant, dat aanvankelijke exact dezelfde functie heeft als het nummersysteem, maar dat bedoeld of onbedoeld de mogelijkheid creëert om de penning ook voor andere doelen te kunnen gebruiken, waaronder rechtgevende functies aan leden en die ook bij de leden in beheer gegeven kan worden. Het derde systeem, waarbij op een penning zowel nummer als naam voorkomt, is amper gepraktiseerd en bleek niet succesvol te zijn.

De belangrijkste monografieën die tot nu toe over gildepenningen zijn verschenen, namelijk die van Dirks, Minard en Wittop Koning, beperken zich tot een beschrijving van het uiterlijk en het creëren van een taxonomie. Overkoepelende werken over het gebruik van penningen ontbreken tot nu toe. Wel zijn er enkele goede artikelen over de functie van individuele emissies van gildepenningen gepubliceerd. Dat is vooral gebeurd door De Man over Zeeuwse gildepenningen. Daar heb ik nuttig gebruik van mogen maken.

In deze studie versta ik onder gildepenningen de penningen van ambachtsgilden. Een (ambachts) gildepenning is gedefinieerd als een muntvormig voorwerp, uitgegeven door of voor een ambachtsgilde, dat wil zeggen een samenwerkingsverband van beroepsgenoten, dat door de stadsoverheid erkend of aangesteld is en belast is met het toezicht op de uitoefening van een beroep.

Verreweg de meeste gildepenningen zijn naar functie

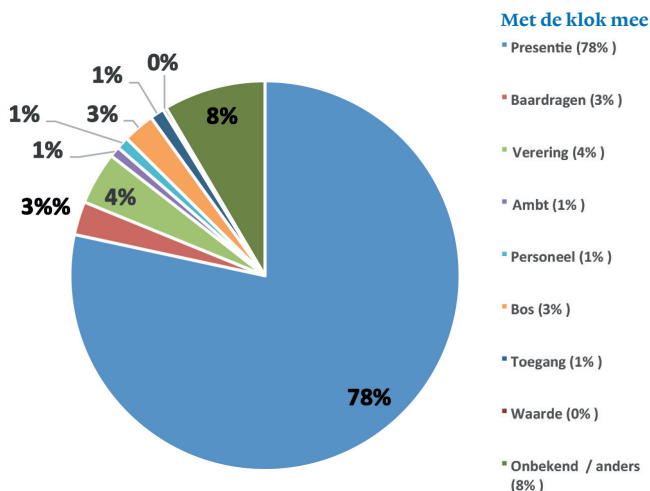
op te delen in penningen ter bevordering van presentie bij collectieve activiteiten, hoofdzakelijk begrafenissen, voor het dragen van de baar bij begrafenissen, voor verering van bestuursleden, als bewijs van het boslidmaatschap en voor de toegang tot de Hortus. Zo nu en dan heeft een ambachtsgilde dit soort voorwerpen ook nog een andere functie gegeven, zoals voor de controle op personeelsmutaties en voor praktijklessen in de Hortus. Aan elk van de eerste drie functies is een apart hoofdstuk gewijd. Aan de groep andere functies heb ik een gezamenlijk hoofdstuk besteed en dat opgesplitst – eveneens in volgorde van behandeling – in paragrafen over penningen voor ambten, voor personeel en leerlingstelsel, voor sociale voorzieningen (bossen), voor toegang en met een waardefunctie voor omwisseling in een dienst of goed.

Als basis voor de studie is een gegevensbestand (DB) samengesteld van het bestaande corpus individuele gildepenningsexemplaren. Voor de indeling van dit corpus is gebruik gemaakt van de taxonomie van Wittop Koning, met aanpassingen om het geschikt te maken voor digitalisatie. Wittop Koning heeft een taxonomie gemaakt op wat ik rang 3 niveau noem. Hierbij is rang 0 de Noordelijke Nederlanden, rang 1 een stedelijke indeling, rang 2 een indeling op ambachtsgilde niveau en rang 3 het niveau van een emissie (per stad per gilde). In de DB heb ik rang 4 toegevoegd. Dit is het niveau van de individuele gildepenning. Nagenoeg elke gildepenning heeft namelijk als belangrijke eigenschap, dat hij geïndividualiseerd is door de toevoeging van een naam of nummer, waardoor deze persoonsgebonden wordt of kan worden. Deze individualisering ontbreekt een enkele keer, zodat aan die individuele exemplaren van een dergelijke rang 3 een gelijknamige rang 4 is toegevoegd. Een voorbeeld van het ontbreken van een dergelijke individualisering is de penning van het koopmans- of kramersgilde van Dordrecht, waarvan alle exemplaren – afgezien van het gebruikte materiaal zilver of brons – aan elkaar gelijk zijn.

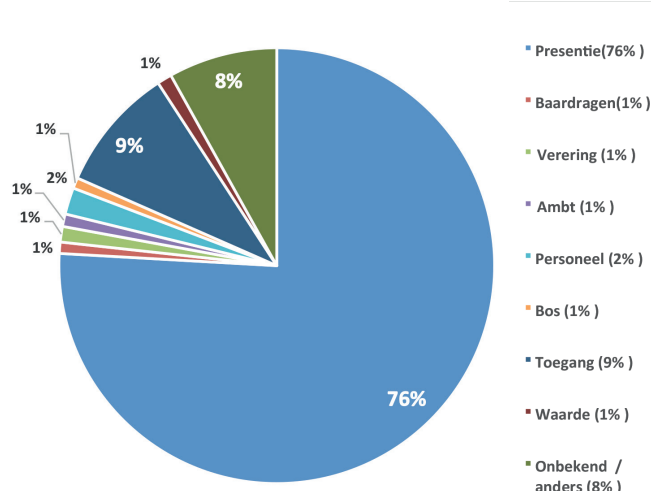
De DB omvat op rang 4 circa 8.800 verschillende penningen, samen vermoedelijk meer, maar niet heel veel meer dan 85% van alle nog bestaande Noord-Nederlandse gildepenningen. Op rang 3 komen in de DB circa 685 emissies voor, op rang 2 zijn er 411 gilden en op rang 1 telt de DB 43 steden. Mijn aanpassing van de Wittop Koning-taxonomie heeft vooral invloed op het aantal taxa op rang 3, want ik heb dit door samenvoeging drastisch gereduceerd om meer consistentie en vooral meer evenwicht binnen rang 3 te krijgen. Een vergelijking van de DB op rang 2 met de gildedatabase van Lourens en Lucassen laat zien dat 25% van de Noord-Nederlandse gilden gildepenningen hadden. Met name de kleinste stadjes en gilden hadden hieraan geen behoefte.

Het overgrote deel van alle gildepenningen heeft de functie van presentie gehad. Hierbij plaats ik de kanttekening dat dergelijke presentiepenningen mettertijd in toenemende, maar helaas niet exact kwantificeerbare mate gemuteerd zijn van penningen exclusief voor

VERDELING NAAR FUNCTIE VAN ALLE GILDEPENNINGEN OP RANG 3 IN % (N = 685)

VERDELING NAAR FUNCTIE VAN ALLE GILDEPENNINGEN OP RANG 4 IN % (N = 8.833)

OVERLEVINGSPERCENTAGES PRESENTIEPENNINGEN TEN OPZICHTE VAN HET ORIGINELE BESTAND IN DE GILDETIJD (ZONDER ONBEKENDE PLAATS)

	Top-downp methode			
	Nummer		20%	
	Naam		14%	
	Totaal		16%	
	Bottom-up methode			
	Buiten Amsterdam	Amsterdam	Totaal	
	Nummer	22%	6%	17%
	Naam	5%	3%	4%
	Totaal	12%	4%	6%

Grafiek 25. Functionele opsplitsing van alle gildepenningen naar rang 3 (aantal emissies) en rang 4 (aantal individuele penningen). Bron: de DB van gildepenningen van 30 juni 2017 op Dataverse IISG.

Tabel o88. Overzicht van overlevingspercentages. Voor de berekening van deze overlevingspercentages wordt het heden met de tijd van het primaire gebruik vergeleken. Bron: de DB van gildepenningen van 30 juni 2017 op Dataverse IISG.

het aantonen van presentie naar lidmaatschaps- of legitimatiepenningen. Een grafische weergave van de hoofdfunctie van gildepenningen is als volgt:

In één oogopslag valt in grafiek 25 de dominante rol van presentie als functie in het huidige corpus op. Op basis van de DB heb ik daarom specifiek een eerste aanzet gemaakt tot berekening van het aantal oorspronkelijke presentiepenningen in de gildetijd. Hiertoe heb ik twee methodes gebruikt. De eerste methode is een top-down methode, waarbij ik op 39.500 oorspronkelijke uitkomst en een tweede methode is een bottom-up methode, waarbij ik op een plafond van 103.000 stuit. In de toekomst moeten verdere studies deze cijfers nader preciseren. Redelijkerwijs is aan te nemen dat het aantal presentiepenningen dat ooit in de ambachtsgildetijd gebruikt is, ergens in het midden heeft gelegen, waarbij 55.000 vermoedelijk een redelijke schatting is.

In bijlage 3.a ga ik nader in op details, maar samenvattend zijn de overlevingspercentages voor presentiepenningen in tabel o88 gedifferentieerd weergegeven.

Voor nummerpenningen liggen de resultaten van beide methodes dicht bij elkaar, maar voor naampenningen tamelijk ver.

Presentiepenningen zijn geen exclusieve gilde-aangelegenheid. Ze komen ook bij andere organisaties – in minder prominente mate – voor, zoals bij kerkelijke genootschappen (avondmaalloodjes), schuttersgilden (schutterspenningen) of brandweercorpsen (brandspuitpenningen). Presentiepenningen worden in hoge mate met gilden geassocieerd. Wie gildepenningen zegt, blijkt vaak presentiepenningen te bedoelen. Presentiepenningen vormen het gros van de gildepenningen, zowel in aantal op rang 4 als op rang 3. Aan een presentiepenning zelf valt niet of nauwelijks te zien of de penning uitsluitend voor presentiecontrole bij begrafenissen of vergaderingen heeft gediend of dat hij ook andere, gerelateerde functies had, zoals bewijs van lidmaatschap of van recht op uitkering. Ze komen in het hele land voor met uitzondering van Drenthe, maar ze zijn het intensiefst in Zeeland gebruikt, zelfs door kleine gilden in kleine stadjes. Friesland lijkt op het eerste gezicht, vanwege de vele emissies in de taxonomie van Wittop Koning, ook een grote verspreiding gekend te hebben. Een nadere analyse laat echter zien, dat het gebruik van penningen op rang 4 in die provincie niet echt afwijkt van het landelijk gemiddelde.

Dat presentiepenningen een succesvol instrument

zijn geweest voor de ambachtsgilden en hun interne organisatie blijkt alleen al uit de brede geografische en sectorale toepassing over een lange tijd. De bloeitijd van nieuwe emissies met nummersysteem ligt rond 1700, zodat de bloei van het gebruik bijgevolg in de daaropvolgende perioden moet hebben gelegen. Penningen met naamsysteem (én jaartal) worden in de loop van de achttiende eeuw toenemend geëmitteerd. Uiteraard geeft dit een licht vertekend beeld, omdat de metingen gebaseerd zijn op het bestaande corpus dat geen rekening houdt met geringere overlevingskansen voor de oudere penningen. De factoren die positief bijdragen aan het gebruik van gildepenningen worden het best in Zeeland gezocht. Die factoren zijn te vinden in stabiliteit op economische terrein en vooral in demografische omstandigheden van de doorgaans kleine tot middelgrote steden in die provincie en in goede samenwerking tussen stadsbestuur en gildebesturen, waarbij opper- of overdekens (in met name Zeeland, 's-Hertogenbosch, Friesland en kleine stadjes in Noord-Holland) een sleutelrol zullen hebben gespeeld.

Vijf grote en middelgrote steden in Zuid-Holland en Utrecht hebben in het geheel geen presentiepenningen gehad. Het zijn Amersfoort, Dordrecht, Gorinchem, Gouda en Leiden. De stad Utrecht zelf heeft weliswaar enkele presentiepenningen, maar het is er een schaars goed. Enkele verklaringen voor het ontbreken of nagenoeg ontbreken van presentiepenningen bieden zich aan. Er zijn voor zover ik kon zien vijf richtingen waarin een mogelijke verklaring gevonden kan worden:

- 1) de aanwezigheid van stadsbidders of aansprekers, wier broodwinning het stadsbestuur uit traditie of gericht ondersteunde, waardoor het aanzeggend deel van een gildebegravenis ook aan de stadsbidders is uitbesteed. Dit was waarschijnlijk het geval in Dordrecht;
- 2) een typische gildegrootheid tussen servet en tafellaken, die in deze vijf steden en met name in Amersfoort en Gorinchem – met een grote en brede gildetraditie en een middelgrote tot grote stadsbevolking – mogelijk leidde tot relatief veel ongeveer even grote gilden, waar geen enkel gilde de noodzaak zag om aan gildepenningen te beginnen, waardoor navolging uitbleef;
- 3) een (voormalige) politieke macht van de lokale gilden, waardoor de stadsoverheid zeer beducht was voor opflakkerende ambities van de ambachtsgilden en te veel demonstratie, pronkzucht of zelfbewustzijn van de gilden liever in de kiem smoorde. Dit kan zeker in Leiden en Utrecht hebben meegespeeld. In Leiden zorgde een door de stad sterk bevorderd buurtsysteem met eigen begrafenisreglementen er voor, dat gildeleden al via die reglementen begraven konden worden. In hoeverre de ondersteuning van gebuurten door het stadsbestuur samenhang met een vrees voor eventuele opflakkerende ambities is niet onderzocht, maar wel waarschijnlijk;
- 4) de continuïteit van gildemacht en -presentie in het publieke leven zoals in Dordrecht (en veel minder in Utrecht), waardoor de interne organisatie op een andere manier bevorderd kon worden;

- 5) een aan gildepenningen vergelijkbaar bestaand onderpandsysteem in Gouda in de vorm van een te betalen klein geldbedrag door het lid bij aanzeggen en een teruggeven bij aanwezigheid op een begravenis.

In bovenstaand betoog versta ik onder middelgrote en grote steden die met meer dan 8.000 inwoners en onder grote gilden die met een ledental van 70 of meer, dus vanaf het halve Dunbar-cijfer. Gecombineerd bieden deze factoren een plausibele verklaring voor het ontbreken van presentiepenningen in zes steden waar men ze wel zou verwachten.

Het gebruik van presentiepenningen vergde van gilden extra inspanningen. Zowel bij de eerste emissie en bij het op peil houden van het bestand, maar vooral bij de controle op aanwezigheid bij begravenissen. Het resulteerde in een kwalitatief betere interne organisatie en ledenadministratie, hoewel hier niet bepaald kan worden wat oorzaak en wat gevolg is. De meerkosten als gevolg van het gebruik van presentiepenningen zijn niet erg hoog geweest, eenmalig minder dan f1 per lid. In die uitzonderlijke gevallen waar een gilde koos voor zilveren presentiepenningen lag dat uiteraard hoger. Ook de operationele kosten per lid zullen niet spectaculair zijn geweest, vanwege de geringe kosten van een gildeknecht. Die waren circa 12 stuivers per jaar per lid aan vast salaris in Amsterdam en elders in het land zelfs minder. Tegenover die bescheiden meerkosten stond nogal wat aan immateriële en materiële opbrengst. De waarde van een gedegen interne organisatie, vertaalde zich in lagere kosten of betere uitkeringen, de penning verleende het gilde en daarmee het lid prestige en het lid zelf identificeerde zich sterker met het gilde. De daaruit resulterende loyaliteit, beroepstrots en groepsidentificatie waren zowel waardevol voor het lid als voor het gilde. De beroepstrots en identificatie met het gilde zal bij het naamsysteem waarschijnlijk net iets hogere betrokkenheid hebben opgeleverd dan bij het nummersysteem, waarbij de naam van het lid alleen via de koppeling in een ledenadministratie vastlag en nauwelijks zichtbaar was. Andere middelen konden hier overigens ook voor die betrokkenheid dienstbaar zijn, zoals eventuele, goed zichtbare borden op de gildekamer met de namen van de meesters. Essentieel echter was de functie van de penning om de saamhorigheid naar buiten toe, en met name bij begravenissen, te bevorderen.

Het hergebruik van penningen bij overlijden of – meer zelden – uittreden van een lid maakte het nummersysteem een fractie goedkoper aan directe penninguitgaven. Bij dit systeem werd niet altijd de penning (het nummer) hergebruikt, want er is soms diachroon genummerd. Bij een diachrone nummering werden de nummers van oud-leden in de ledenadministratie niet meer toegekend aan nieuwe leden, maar werden nieuwe, hogere nummers uitgegeven. Dit is van belang, omdat bijvoorbeeld een nummer 175 op een penning niet automatisch betekent dat het gilde dan ook gelijktijdig minimaal 175 leden telde. In het naamsysteem werden penningen veelvuldig

hergebruikt door het afslijpen van oude namen en het aanbrengen van nieuwe.

Sommige gilden – en zeker die in Middelburg – hebben tot het einde van de gildetijd hun presentiepenningen voor het aanzeggen en daaropvolgende controle op aanwezigheid bij begrafenis en vergaderingen ingezet. Deze consistentie in gebruik is zeker niet algemeen geldig geweest. Vaak is een gilde formeel een presentiepenning blijven uitgeven, maar gebeurde het aanzeggen en het controleren niet langer meer aan de hand van die penning. Dat betekende niet dat de aanwezigheidsplicht verdween, maar dat men andere middelen benutte.

Het aanzeggen kon bijvoorbeeld ook gebeuren door aanzegbriefjes of (bij de kleinste gilden) mondeling, het controleren bijvoorbeeld door de rol c.q. ledenlijst. Daar waar dit aldus gebeurde, kreeg de penning in toenemende mate een lidmaatschaps- of legitimatiefunctie. Hij muteerde van een plichtgevende naar een rechthebbende penning en het eigendom en het bewaren van de penning verschoof daarmee van gilde naar individueel lid.

Een presentiepenning ging ook in toenemende mate voor andere administratieve functies dienen. Een penning met nummersysteem leende zich bijvoorbeeld zeer goed voor het bijhouden van de in een gilde belangrijke anciënniteit, die onder andere een rol speelde bij de volgorde in de begrafenisstoet of voor anciënniteit of de selectie bij het bepalen wie moest dragen (bijvoorbeeld de veertien jongste). Het naamsysteem bood meer opties. Door de toevoeging van het jaartal of zelfs exacte datum van meesterschap viel niet alleen anciënniteit goed te bepalen aan de hand van de penningen zelf, maar waren ook andere controles uit te oefenen die aan de duur van toetreding gekoppeld waren, zoals minimumduur van lidmaatschap voordat men uitkeringsgerechtigd was. Toevoegingen aan de inscripties op de penning, zoals een code of afkorting van het relevante subambacht of kwartier konden ook de selectie bij het volgen bewerkstelligen.

Het spreekt vanzelf dat vooral de grotere gilden en dan vooral in grotere steden de meeste baat hadden bij het gebruik van penningen. Niet alleen nam de anonimiteit toe bij een groter ledental, maar ook was met name in de zeventiende eeuw het ledenbestand heterogener door de massale immigratie naar de Noordelijke Nederlanden, te beginnen in Zeeland aan het einde van de zestiende eeuw. Ook lagen voor de grotere gilden de kosten per eenheid lager door de schaalgrootte. Aangezien er geen harde integrale cijfers voor de gildeomvang per betreffende gilde voorhanden zijn, is het beter om een studie over de omvang van het oorspronkelijke presentiepenningbestand af te wachten. Het volstaat hier ervan uit te gaan dat hoe groter het gilde, des te groter de kans op presentiepenninggebruik.

De leden hadden met de presentiepenning op naam ook een tastbaar en toonbaar bewijs van lidmaatschap en rechten, wat bij het secundaire gebruik in de negentiende eeuw zeker zijn nut bewezen zal hebben.

Gildebroeders waren niet alleen verplicht bij een

begrafenis te volgen, maar ook om de baar te dragen. Aan het begin van de zeventiende eeuw volstonden meestal zes of acht dragers. Gaandeweg nam het aantal toe tot circa veertien of zestien in de achttiende eeuw. Dit was een algemeen maatschappelijke trend bij begrafenis, niet alleen bij die van gilden. Er waren verschillende toewijzingssystemen voor de draagplicht, vaak omschreven in de gildekeur, van jongste leden tot belendende leden, waarbij belendend zowel woonadres als anciënniteit kon betekenen. Weinig gilden, en dan eigenlijk nog voornamelijk in Zeeland, wezen de draagplicht aan de draagplichtige leden toe door middel van speciale penningen.

Aan het begin van het hoofdstuk “Presentie” is ingegaan op de organisatie rondom een gildebegrafenis. Een begrafenis onder auspiciën van het eigen gilde was als laatste gang door menig gildebroeder en -zuster zeer gewaardeerd, omdat het alternatief om “van de armen” begraven te worden als oneervol werd beschouwd. Niet alleen de begrafenis, maar ook de begraafplaats was van belang, waarbij een collectief gildegraf zeker in hoog aanzien stond.

Maar er ontstond ook een tegengestelde tendens, namelijk die van individualisering. De afkoopbaarheid van een gildebegrafenis was zeer attractief voor social climbers – wel een beetje laat voor de broeder of zuster zelf, maar de investering voor de nabestaanden kennelijk waard. Dit verschijnsel blijkt bijvoorbeeld heel sterk verbreid onder de kuipers van Amsterdam en dan vooral bij de wijnhandelaren en wijnkopers, die het kuipersgilde erbij kochten om hun bewegingsvrijheid als handelaren te vergroten. Hieronder bevonden zich vele kapitaalkrachtigen die zichzelf zeker niet op voet van gelijkheid achtten met hun medegildebroeders die wel nog dagelijks de dissel hanteerden om – mogelijk zelfs slechts in onderaanneming – boterkuipjes of haringtonnen te maken. De “social climbers” waren vooral te vinden binnen kapitaalintensieve beroepen. Het veel duurdere alternatief van afkopen en de kosten van een burgerlijke begrafenis waren zeer geliefd, niet alleen bij de afkopers. Ook het gilde spon er garen bij, want het scheelde in kosten en de afkoopsommen leverden behoorlijk wat geld op. Soms was de helft van de jaarlijkse begrafenis afgekocht. De in de achttiende eeuw toenemende afkoop kan verklaard worden uit toenemende welvaart bij de middenklasse en de maatschappelijke trend om in een prestigieuzere burgerlijke begrafenis te investeren. Dit ondanks de afkeurende blikken en woorden van de protestantse classis en ondanks de druk van een de classis niet tegenwerkende stadsoverheid.

Een aantal gilden gebruikte gildepenningen als een middel om bestuursleden te vereren. De bestuursleden konden gilde-intern (overlieden) of gilde-extern (van stadsweg toezichthoudende opper- of overdekens of burgemeesters) zijn. De vereringspenningen waren van zilver, soms van verguld zilver en hadden een intrinsieke waarde van circa vijf tot tien gulden.

Een vereringspenning dient niet alleen van zilver te zijn – goud komt niet voor -, maar dient ook door een graving kenbaar te maken aan wie vereerd wordt en bij voorkeur ook door wie. Het instrument van vereringspenningen is, gezien de mogelijk grote effectiviteit voor het gilde, verrassend weinig toegepast. Minder dan 3% van de gilden hebben hier hun kans gegrepen. Daarnaast komen alternatieve vormen van vereren zoals met zilveren gildepels voor overlieden in bescheiden mate voor. Daar waar zilveren gildebestek massaal aan alle leden is geschonken, betrof het geen verering, maar een verkapte vorm van uitkeringen (zilver = geld) aan de leden. Het effect op de interne organisatie van het gebruik van vereringspenningen is moeilijk hard te maken, maar er valt wel een idee over te vormen. Daar waar de penningen ingezet zijn om externe bestuurders, dat wil zeggen stadsbestuurders, te vereren, zal het de eigenwaarde van het gilde en zijn leden opkrikken en een welwillender houding van het stadsbestuur ten opzichte van het betreffende gilde creëren. Het zal de identificatie met het gilde door de leden verbeteren, wat op zich gunstig is en oorzaak en gevolg is van een goede interne organisatie. Daarnaast kan het helpen bij het doorvoeren van veranderingen binnen het gilde of het gunstig stemmen ten aanzien van eigen rekestes. Allemaal ontwikkelingen die het functioneren van het gilde in elk geval naar de smaak van de bestuurders vooruit zullen helpen. Voor zover de verering intern binnen het gilde geschiedde, zal het positief hebben uitgewerkt op het aantrekken van overlieden. Hoewel dat laatste zowel goedschiks als kwaadschiks kon geschieden, zal een douceurtje in de vorm van een zilveren penning met de daarbij behorende streling van het ego zeker positief uitgewerkt hebben op het aantrekken en behouden van de meest geschikte bestuurders. Dat laatste is van onschatbare waarde voor de kwaliteit van een interne organisatie.

Enkele gildepenningen vallen te classificeren als functionaris- of beambtepenning. Het zijn er niet veel. Ze zijn aan titularissen binnen een gilde – meestal in bruikleen – verstrekt, waarbij niet altijd duidelijk is, wat de exacte functie van de penning verder is en hoe hij binnen de interne organisatie een rol speelde. Waar de penning voor een gildeknecht bedoeld is om zijn autoriteit aan te kunnen tonen ten opzichte van derden, is de penning verwant aan de bodebus en is de penning functioneel. Mij lijkt dat een dergelijke penning meestal als een overdraagbare vereringspenning gezien moet worden, die geen persoonlijk bezit wordt maar aan de functie verbonden is. Vaak is hij van zilver. Enkele fraaie voorbeelden zijn een zilveren penning van het bootsgezelscompact uit Sluis en een penning van het Amsterdamse gilde van hoender- en vogelverkopers.¹

¹ Ams35,02001 en Slui03,01001. NB: een compact is overigens geen ambachtsgilde en daarmee is deze laatste penning formeel geen gildepenning. Compactpenningen ben ik nergens anders tegen gekomen.

Functionarissen binnen een gilde hadden vaak ook toezichthoudende taken, die nauwverwant waren aan die van een deurwaarder, arbeidsbemiddelaar, conflictoplosser, politieagent, incasseerder of keurmeester. Een ondersteuning van hun autoriteit en bevoegdheden door een penning kon dan wenselijk zijn. Te denken valt aan vorderingen om zich te melden, aan het incasseren van boetes, aan het visiteren van winkels en werkplaatsen, aan het opleggen van beroepsverboden of andere onaangename boodschappen of aan metingen van kwaliteit of kwantiteit. Deze penningen waren in koper of messing en kunnen door hun functie enigszins vergeleken worden met (politie)insignes. Zij leunden uiterlijk duidelijk tegen een gildepenning aan. Fraaie voorbeelden van persoonlijke functionaris- of beambtepenningen zijn de Amsterdamse korenmeterspenningen of de Dordtse fruitenierspenningen. Een mengvorm van beambte- en baardragerspenning komt voor bij de kleermakers van Enkhuizen. Een penning verhoogt de autoriteit van de drager. Het draaggat in de penning helpt het dragen en daarmee de zichtbaarheid van de autoriteit van de drager.

Een klein deel van alle gildepenningen is niet voor de meesters, maar voor hun knechten bedoeld. Qua vormgeving volgen deze penningen vaak die van de meesters, maar zoals te verwachten, zijn ze meestal kleiner van formaat. Onder penningen van en voor het personeel en leerlingstelsel heb ik bijvoorbeeld ook alle lespenningen die toegang tot de Hortus verlenen, bijeengebracht. De bospenningen die voor meesters én personeel gebruikt werden, zijn door mij onder bospenningen ondergebracht, evenals de penningen van een handvol pure knechtsbossen.

Op bossen en hun functioneren is in de literatuur uitvoerig ingegaan door onder andere Timmer, Van Genabeek, Bos en Van Leeuwen. Het recht op een eenmalig uitkering in geval van overlijden of op periodieke uitkeringen bij ziekte of op weduwe- of ouderdomspensioen kon inclusief aan het lidmaatschap van het gilde verbonden zijn of geheel of gedeeltelijk geregeld zijn via een aparte bos waarvan men of verplicht of optioneel lid kon worden. Daar waar lidmaatschap verplicht was of geen aparte bos bestond, was er uiteraard geen speciale penning, maar bij vrijwillig lidmaatschap kwam het sporadisch voor, dat aparte bospenningen werden uitgereikt.

Ook knechten kenden soms bossen, die meestal gescheiden van de meesterbossen functioneerden. Omdat de knechten, afgezien van enige uitzonderingen in Amsterdam en 's-Gravenhage, geen eigen presentiepenningen hadden, gaf een bospenning van een knechtsbos natuurlijk prestige. Bovendien legden knechtsbossen vaak een presentieplicht bij begrafenissen op aan hun leden, zodat een dergelijke penning ook als zodanig dienst kon doen. Er bestaan in de gildetijd zelfs een derde en een vierde categorie bospenningen. In Leiden en andere steden, vooral textielsteden, bestonden beroepsgebonden hulpfondsen buiten de gilden om. Ook zij konden penningen hebben. In de gildetijd ontstonden

de eerste publieke zieken- en begrafenisfondsen met penningen, die op presentiepenningen leken, maar daarmee waren ze nog geen gildepenningen.

De Amsterdamse toegangspenningen tot de Hortus, uitgegeven door het Collegium Medicum, vormen een omvangrijk en gevarieerd corpus. Diverse argumenten pleiten ervoor om de penningen van het Collegium Medicum als gildepenningen te beschouwen. Zo zijn de bijna identieke Utrechtse equivalenten, uitgegeven door het apothekersgilde, formeel wel gildepenningen. De Amsterdamse penningen zijn beroepsverwante penningen en dienen in relatie gezien te worden tot de Hortuspenningen van het Amsterdamse chirurgijngilde, die de status van gildepenningen geenszins ontzegd kunnen worden. Bovendien hebben eerdere taxonomieën ze ook zo getypeerd. De opzet van mijn studie was om aan de hand van penningen de interne organisatie te belichten, maar bij de toegangspenningen, althans voor het gros, namelijk die voor de medische sector, is het eigenlijk omgekeerd. Dankzij de prima penningadministratie valt de bedoeling van de penningen beter te begrijpen.

In de Noordelijke Nederlanden tijdens het Ancien Regime vormen waardepenningen van gilden een verwaarloosbare categorie. Dit in tegenstelling tot eerdere en elders – vooral de Zuidelijke Nederlanden – uitgegeven gildepenningen, die vaak wél waardepenningen (bijvoorbeeld voor een erwtenmaaltijd) waren.

Wat leert de inventarisatie van het fenomeen gildepenningen en welke wisselwerking oefenen de penning en de interne organisatie van gilden op elkaar uit? Aan het organiseren van een gildebegrafenis zitten vaak heel wat meer haken en ogen voor de interne organisatie van een gilde dan op het eerste gezicht lijkt. Het oproepen van tot wel tweehonderd of meer broeders voor een begrafenis, en de controle of ze aan de oproep gehoor geven, is geen sinecure. Het vereist een flexibele ledenadministratie en een gecoördineerde inzet van gildedefunctionarissen vóór, tijdens en na de begrafenis. Zelfs als een gildelid afziet van een gildebegrafenis vereist dat nog werk en organisatietalent voor het gilde, zeker in de grote steden en voor de grotere gilden. Aangezien een gildebegrafenis de enige gelegenheid was om het gilde publiek te manifesteren, was een goede organisatie hiervan van belang. Het controlemiddel daarbij was de gildepenning.

De DB is de belangrijkste pijler onder deze studie. De kracht ervan ligt voor historici niet zozeer op microniveau. Op dit niveau zal hij ongetwijfeld van nut zijn voor numismaten. De kracht ligt vooral op macroniveau, voor bijvoorbeeld trendanalyses. Zo is aan de hand van de DB en de jaartallen een bloei van de ambachtsgilden met harde data aan te tonen. Ook al bestrijkt de DB ‘slechts’ 25% van de gilden. Hierbij hoort echter de kanttekening dat dit vooral grotere gilden betreft, zodat de DB misschien wel de helft van alle leden van gilden met penningen betreft. Daarnaast vertoont de DB een zeer werkbare, representatieve spreiding over de tijd heen, over economische sectoren en geografisch. Aan de hand van gildepenningen en analyse van de DB heb ik getracht mijn vragen te beantwoorden.

Impliciet ligt in de hoofdvraag besloten óf gildepenningen bijdroegen tot het oplossen van de organisatorische uitdagingen. Dat heb ik positief beantwoord met als hoofdargument het langdurige, consistente en wijdverbreide gebruik door de ambachtsgilden zelf. Dat zegt nog niet hóe ze daaraan bijdroegen. Het hóe is te vinden in de vereiste discipline in interne organisatie voor penninggebruik en in een verhoogd esprit de corps. Die discipline is zowel oorzaak als gevolg van een aantal goed geregelde aspecten van een interne organisatie, zoals een gedegen ledenadministratie, goed geïnstrueerde gildeknechten, loyale leden, en consciëntieuze overlieden, gedegen en praktische regels voor het gebruik van de penningen en een consequente toepassing van de regels. Dat verhoogde esprit de corps wordt bereikt door de verhoogde identificatie van de leden met hun gilde via de penning met hun eigen naam erop of – waarschijnlijk in mindere mate – met een koppeling aan een eigen nummer op een penning. De penningen en specifiek de symboliek op de penningen bevorderen bij de leden een verhoogd gemeenschapsgevoel en een trots op het gilde, het erbij horen en iets bereikt hebben, namelijk het meesterschap in een beroep binnen een stedelijke omgeving. De penning bevestigt bovendien duidelijk de rang, stand, eer en fatsoen van het lid, allemaal waarden die impliciet aan het meesterschap verbonden waren en die de toenmalige maatschappij van groot belang achtte. Deze bevestiging was vooral intern zichtbaar, maar ook in bescheiden mate naar buiten het gilde toe door het zichtbaar dragen in volgstoeten of optochten. Dat kon alleen in steden waar (alle) penningen een draagoog hadden om ze zichtbaar publiek te dragen. Alleen in 's-Hertogenbosch en Nijmegen heeft elke penning een draagoog, al kon aan de hand van archiefbronnen niet aangetoond worden dat dergelijk publiek vertoon ook daadwerkelijk zo plaatsvond.

Het allerbelangrijkste is het effect op de medeburgers: via een goede interne organisatie kon het ambachtsgilde zich met grote regelmaat aan de buitenwacht presenteren. Het gilde was een groep om rekening mee te houden, maar vooral ook een groep die het aan hem toegekende monopolie dubbel en dwars verdiende. Hoe meer leden des te nuttiger het gebruik van penningen om die saamhorigheid naar binnen en buiten toe te bevorderen.

In het algemeen genoten gilden overal waar zij voorkwamen een monopolie en andere voorrechten ten opzichte van andere medeburgers. Idealiter stonden hier goed vakmanschap en goede dienstverlening tegenover en onderlinge zorg om zo de publieke armenkassen te ontzien. Maar dat ideaal was niet genoeg. Het gilde moest zich ook publiek manifesteren om zijn positie steeds weer te bevestigen. Dit kon via politieke macht of via religieuze manifestatie zoals processies. Het eerste zien we vooral terug in Duitstalige landen en grote delen van de Zuidelijke Nederlanden, het tweede in katholieke streken. De Noordelijke Nederlanden vallen op door het nagenoeg ontbreken van beide en dit biedt de ultieme verklaring voor de uniciteit van de

Noord-Nederlandse gildepenningen in de zeventiende en achttiende eeuw.

Zo ontstond in de Noordelijke Nederlanden een extra behoefte om zich met name bij collectieve begrafenissen te manifesteren, met de presentiepenning als effectief middel voor middelgrote en grote organisaties die niet genoeg hadden aan intensieve persoonlijke banden. Deze extra behoefte ontstaat in de Noordelijke Nederlanden kennelijk vanaf eind zestiende eeuw. Wat was daar toen nieuw? Het sacrale element bij begrafenissen kwam te vervallen, de gilden werden minder homogeen en diverser, de steden en gilden werden groter en anoniemer en migratie nam door de groeiende welvaart toe.

Dordrecht, een stad waar de gilden nog politieke macht bezaten, Leiden, Utrecht, een stad waar de gilden hun politieke macht spectaculair verloren hadden, maar waar ze in de gereformeerde kerken nog present waren, en enkele andere steden waar alternatieve middelen waren ontwikkeld, vormden alleszins te verklaren uitzonderingen op het gebruik van presentiepenningen ter bevordering van de bedoelde manifestatie via gildebegravenissen. De calvinistische stadjes in het aanpalende Oost-Friesland regen zich naadloos in dit algemene patroon.

Het antwoord op de subvraag waarom gildepenningen hoofdzakelijk in Nederland vóórkomen en waardoor bij sommige gilden wel en andere niet, heb ik vernauwd door in plaats van gildepenningen het engere begrip presentiepenningen te nemen. Ik meen met recht vanwege het dominante belang van presentiepenningen binnen gildepenningen.

De wereld is groter dan de Lage Landen en West-Europa. In de studie is weinig aandacht besteed waarom wereldwijd eigenlijk geen gildepenningen en in het bijzonder geen presentiepenningen bij gilden voorkomen. Ik heb een vermoeden, maar daarbij begeef ik mij op glad ijs. Gildepenningen vinden mogelijk een goede voedingsbodem bij een combinatie van een calvinistisch cultuurlandschap, een sterke penningtraditie, waarbij vooral te wijzen valt op de seculiere, kleinschalige en propagandistische toepassingen van gebruikspenningen (zoals rekenpenningen) in combinatie met een decentrale (stedelijke) bestuursstructuur, dus zonder de aanwezigheid van een de munt- en penningkunst dominerende centrale macht. Deze drie elementen (cultuurlandschap, toepassing van gebruikspenningen en decentraal bestuur), mogelijk aangevuld met een sterke materiële beeldcultuur, zijn eventueel nog kwantificeerbaar, maar het causale verband zal moeilijk aantoonbaar zijn.

Deze studie opende met “De Gilden! – aangename herinnering uit een schoon verleden!”. Tussen deze negentiende eeuwse mijmering en mijn samenvatting is hopelijk duidelijk geworden dat de blik op gilden en gildeleden aan nuances gewonnen heeft en niet alleen “ons terugtooveren in het bontgekleurde leven der voorvaderen!”. Deze nieuwe blik werpt een licht op moderne en innovatieve organisaties die wezenlijk hebben bijgedragen aan met name technische innovatie en kennisoverdracht, waarbij hun gildepenningen, buiten het verrijken van onze materiële cultuur, een bron voor onderzoek vormen.